

Heikki Pihlajamäki

Restitutio in integrum i 1600-talets livländska rätt: några exempel av ett rättsinstituts utveckling

Den moderna västerländska rätten känner möjligheten att ändra ett lagakraftvunnet domstolsbeslut- eller administrativt beslut under vissa omständigheter. Enligt 31 kapitlet i den finska rättegångsbalken (om extraordinärt ändringssökande) kan en lagakraftvunnen dom på grund av domvilla undanröjas eller återbrytas och försutten fatalietid återställas. Det motsvarande regelverket i den svenska lagen finns i rättegångsbalkens sjunde avdelning (om särskilda rättsmedel). Eftersom rättssystemet alltid strävar efter stabilitet, måste det här nödvändigtvis handla om undantags-situationer.

De extraordinära rättsmedlen har fasta förmoderna rötter, som är nära anknutna till begreppet laga kraft.¹ De senklassiska romerska juristerna talade om *res iudicata* (Modestinus, Dig. 42.1.1.): "Res iudicata dicitur, quae finem controversiarum pronuntiatione iudicis accipit: quod vel condemnatione vel absolutione contingit." I den senmedeltida kanonistiken utvecklades begreppet längre, och i den tidigmoderna tiden fick *res iudicata* ett viktigt uttryck i Heliga Tysk-romerska Rikets *Reichskammergerichtsordnung* (1555, III, 51):

"Wir ordnen, setzen und wollen auch, daß von den urtheylen, am keiserlichen cammergericht ergangen und außgesprochen, keyn theyl weyter zu appelliren oder zu supplicirn macht haben soll. Ob aber eyniche parthey sich durch die urtheyl deß keiserlichen cammergerichts beschwert zu sein

¹ Se närmare Richard Puza, *Res iudicata: Rechtskraft und fehlerhaftes Urteil in den Decisionen der römischen Rota* (Graz: Leykam Verlag, 1973).

vermeint, der sol gegen cammerrichter und beisitzern den weg der gemeinen recht und hernach gesetzter ordnung von der revision und syndicat fürzunemen zugelassen und vorbehalten sein.”

Som en motvikt till *res iudicata* utvecklades också undantag till det. Utan begreppet laga kraft kan naturligtvis inte heller undantagsmässiga rättsmedel tänkas. Åtminstone ur ett modernt perspektiv var *restitutio in integrum* (eller *in integrum restitutio*) ett av de viktigaste. Även det hade en romerskrättslig bas. I den antika romarrätten fungerade *in integrum restitutio* först och främst såsom rättsskyddsmedel för den svagare parten. Enligt Ulpianus (Dig. 4.1.1.) ”*praetor hominibus vel lapsis vel circumscriptis subvenit, sive metu sive calliditate sive aetate sive absentia inciderunt in captionem.*” I den antika rätten var det alltså pretorn som genom sin *ius honorarium* kunde använda restitutionens institut för att återställa till parten den rättsliga ställning som han haft innan den rättshandling eller annan rättslig händelse som skadade hans intressen slutits eller tagit plats. I Rom hade pretorn kunnat bevilja *restitutio* i fall där parten hade skadats med anledning av en rättshandling som formellt fyllde lagens krav men som var orättvis. Detta förutsatte dock att ansökaren av något skäl inte kunnat övervaka sina intressen vid tidpunkten då rättshandlingen ingicks. Vad *restitutio in integrum* konkret innebar berodde på omständigheterna. Var det fråga om ett köpavtal (*emptio venditio*), och avtalets objekt överförs till en tredje part som hade varit *bona fide*, restituerades den förlorade förmögenheten med största sannolikhet inte till den ursprungliga ägaren utan endast köpesumman återställdes. Om köpeobjekten stannade kvar hos köparen, kunde dess *restitutio* komma i fråga.²

Eftersom så mycket vikt placerades vid den svagare partens intresse, är det naturligt att *restitutio in integrum* även väckte de senmedeltida kanonisternas intresse. Det utvecklades framför allt efter Gratianus’ *Dekret* (1140) under senare hälften av 1100-talet och finns nedskriven i en ganska långt driven form i *Liber Extra* (1234).³ Restitutionens användningsområde utvidgades i jämförelse med den antika rätten avsevärt i den medeltida kanonistiken och de italienska 1300- och 1400-talens juris-

² Huvudskällan är Dig. 4.1. (De in integrum restitutionibus). Se generellt, Berthold Kupisch, *In integrum restitutio und vindicatio utilis bei Eigentumsübertragungen im klassischen römischen Recht* (Berlin, New York: de Gruyter, 1974). Se även Göran Inger, *Svensk rättshistoria* (Lund: Liber Förlag, 1983), 158–159.

³ X 1, 41.

prudens. Institutionen gällde inte längre endast civilrättsliga rättshandlingar, utan också återbrytande av domstolsbeslut kunde komma i fråga med hjälp av *restitutio*.⁴

Den tidigmoderna rättslitteraturen fortsatte i den medeltida kanonistikkens spår. Den tyske rättsvetenskapsmannen Andreas Gaill (1526–1587) är värd att nämna här som ett exempel, eftersom han var välkänd även bland de livländska juristerna. Gaill var en av de viktigaste tyska rättsvetenskapsmännen på 1500-talet och tillsammans med Joachim Mynsinger von Frundeck grundaren till den så kallade kameraljurisprudensen. Gaill skrev i sitt *Practicae observationes tam ad processum iudicarium praesertim imperialis camerae* (1578) om *restitutio in integrum* på flera ställen. Institutet var väletablerat i tysk *gemeines Recht* när svenskarna kom till Livland vid 1600-talets början.

Jag försöker nu visa hur *restitutio in integrum* framträder i 1600-talets livländska rättspraxis.⁵ Livlands rättssystem hade redan före den svenska erövringen varit under starkt inflytande av europeisk *ius commune* och särskilt av dess tyska variant *gemeines Recht*. Tyskbalterna fortsatte i nära kontakt med den tyska juridiska världen även under det svenska 1600-talet: domstolsspråket var fortfarande tyska, juristerna utbildades (om inte enbart) vid tyska universitet och tysk juridisk litteratur följdes noggrant.

Termen *restitutio* dyker upp relativt ofta i livländska underrättsprotokollor. Man måste nog vara försiktig med termens referens. Detloff Wilde,

⁴ See Richard Helmholz, *The Spirit of Classical Canon Law* (Athens, Georgia: Emory University Press, 1996).

⁵ Jag skriver en monografi om den livländska rättens utveckling på 1600-talet med material från både underrätterna och Dorpats hovrätt. Om samma tematik har jag redan publicerat följande artiklar: "... daß kein theil mit Billigkeit zu klagen Ursache: die schwedische Untergerichtsreform der Jahre 1630 und 1632 in Livland und das Schicksal der bäuerlichen Gerichtsbarkeit", in Nils Jörn, Bernhard Diestelkamp und Kjell Åke Modéer (hrsg.), *Integration durch Recht: Das Wismarer Tribunal (1653–1806)* (Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2003), 197–214; "Der frühmoderne Jurist und die Rechtsquellen: Rechtsanwendung in den livländischen Gerichten der schwedischen Zeit (1630–1710)", in Eva Ordlieb – Werner Ogris (hrsg.), *Höchstgerichte im Europa der Frühen Neuzeit* (Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2007); "'Amicable settlements': Settling Crime in Seventeenth-Century Livonia", in *Festschrift Kjell Åke Modéer* (publiceras i 2007); och (& Pia Letto Vanamo) "Funktionen des Livländischen Hofgerichts (1630–1710): Bericht über ein Forschungsprojekt", in Jörn Eckert, Kjell Åke Modéer (hrsg.), *Integration durch Recht: Geschichte und Perspektiven des Rechts im Ostseeraum* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2002), 129–146.

en livländsk fri bonde,⁶ vände sig till landsrätten i Pernau⁷ i februari 1690.⁸ Wilde, ”en fattig man” som han kallade sig själv, hade enligt sin klagoskrift förra året överenskommit med Notto Jahn, en bonde som hörde till gården Nawast, att Wilde skulle få utnyttja en del av det land som Notto Jahn hyrde från Nawast. Enligt det (antagligen muntliga) kontraktet skulle Wilde röja marken från träd, bearbeta den och plantera spannmål på den. Wilde skulle få hälften av skörden, Jahn den andra hälften. När skörden hade mognat hade emellertid problem uppstått. Gårdsherren vid Nawast, löjtnanten Hans Heinrich Wachtel, hade nämligen ”sett att tillväxten varit bra, skördat den och låtit föra den till gården”.⁹ Wachtel hade vägrat att kompensera någonting av skördens värde till Wilde, som emellertid hade haft ”möda och arbete” (”müde und arbeit”) för att få säden att växa. Wilde ansåg därför att löjtnanten hade ”uppfört sig olagligt eftersom han varit medveten om att [Wilde] bearbetat det omnämnda landet, som [låg] bredvid ljusa landsvägar, och aldrig hade talat emot det.”¹⁰

Wachtel medgav att han tagit spannmålen, men försvarade sig med argumentet att landet besåts utan att han blivit informerad. Wilde hade således i själva verket försökt ändra gårdens gränser. Rättens beslut var ett slags kompromiss: Wilde skulle inte ha utnyttjat landstycket utan att

⁶ En majoritet av den livländska landsbygdsbefolkningen under den svenska tiden (1630–1710) var *glebae adscriptae*. Det fanns emellertid också ”fria” bönder. Se närmare, Jürgen Heyde, *Bauer, Gutshof und Königsmacht: Die estnischen Bauern in Livland unter polnischer und schwedischer Herrschaft 1561–1650* (Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2000). Det framgår inte direkt av protokollen till vilken kategori Notto Jahn och Detlef Wilde hörde, men antagligen var åtminstone Wilde ”fri”.

⁷ Under den svenska rätten grundades landrättsdomstolar såsom underrätter i den livländska landsbygden. Om domstolsväsendet i 1600-talets Livland, se närmare Ragnar Liljedahl, *Svensk förvaltning i Livland 1617–1634* (Uppsala, 1934); och Anna Christine Meurling, *Svensk domstolsförvaltning i Livland 1634–1700* (Lund: Biblioteka historica Lundensis, 1967).

⁸ Riksarkivet (Riigiarhiiv), Tartu, 915.1.7, fol. 490–494. Det är uppenbart att Wilde använde advokat, även om juristens namn inte förekommer i klagoskriften eller annars i protokollen. Vid 1600-talets slut var civilprocessen i de livländska rätterna fullkomligt skriftlig. Även om Wilde själv skulle ha varit skrivkunnig, framgår det klart av skriften att skribenten också kunnat juridik.

⁹ ”[...] gesehen, daß der Wachsthumb gut, hat Er solches abschneiden, und nach dem Hoffe führen laßen [...]”.

¹⁰ ”[...] wieder Rechtlich des H. Lieutn: Wachtelß procedere in regarde er wohl gewust daß ich solches Landt, so an der hellen Landtstraßen lieget, bearbeitet und niemahlß dawieder gesprochen [...]”

först överenskomma med Wachtel ("ohne Vorwissen und Consens") och kunde därför inte begära för sig själv den spannmålen som skördats, men eftersom han "inte bearbetat och förödlat landet med avsikten att förtränga gränserna vid Nawast gård eller erhålla possession, [skulle Wachtel] vara skyldig, för hans möda och arbete, att ge [Wilde] tillbaka dubbelt det säde han använt."¹¹

Det talas inte direkt om *restitutio in integrum* i protokolken, och även om det står i marginalen såsom fallbeskrivning "*in puncto restitutio* [sic!] *einiges Kornes*", kan vi inte vara säkra på att de inblandade juristerna betraktade fallet Wilde som ett fall av *restitutio in integrum* eller om termen *restitutio* bara användes som synonym för återställande av egendom.¹²

Säkert är i stället att den fellinske pastorns Magnus de Molins fall av år 1697 gällde just *restitutio in integrum*.¹³ Molin berättade för landsrätten i Pernau att han hade hamnat i strid över en häst med major Gustav Schwengel från Pernau. Fallet är komplicerat men ur vår synvinkel är det väsentligaste att pastorn, enligt sina egna ord, inte hade kunnat komma till rättegången – vid vilken Schwengel åtalade honom för stöld (*spolium*) beträffande hästen – på grund av både sin egen och sin advokats sjukdom, och hade dömts till böter för utevaron. Nu hade pastorn skrivit till hovrätten, som bad landsrätten ge sitt utlåtande om Molins skrivelse. Enligt sitt brev hade Molin kommit till landsrätten i tid, "men hade inte funnit varken [Schwengel] personligen eller hans advokat, utan endast en artig *excuse*, enligt vilken han nämligen inte kunnit presentera sig inom terminen på grund av ett uppbåd". När Molin hade citerats för en annan rättegång i samma sak, hade han skickat sin advokat Christoph Beneck för att representera honom, men just den dagen kunde rätten inte hålla ting eftersom rättsnotariatet skickats till en annan ort för ett ärende. Rättegången hade skjutits upp till övermorgon, och Molin själv hade företagit resan. Han berättar om den olyckliga resan:

"Ich bin aber so unglücklich, daß, da ich kaum etliche 100 schritte von hause geritten war, das Pferd scheu wurde, und schicket mir so steilete, daß

¹¹ "Jedennoch weill Supplicant solch stück Landt nicht in der Intention, daß Er die Nawastschen Grentze verengern oder eines possess es sich anmaxen wolte, bearbeitet und besäet; Alß soll supplicatus ihm vor seine mühe und arbeit seine gethane saat doppelt zu rück zu geben schuldig [...]"

¹² Enligt Gaill hade termen *restitutio* flera betydelser: "Verbum enim restituere plenissima habet significationem, [...] Praeterea iuratur in litem contra spoliantem [...]"

¹³ Riksarkivet (Riigiarhiiv), Tartu, 915.1.8., fol. 226–292.

es über und in einen Graben schlug, so daß ich unter, daß Pferd aber auff mich zu liegen kam, zertratt mit auch im Aufsprengen bein und leib so überl, daß ich kümmerlich nach hause gekrochen kam. So kranck ich aber war setzte ich mich sich mit dennoch nieder und sandte die Excuse meines außens bleibens an meinen Advocatum, daß Er es übergeben möge, derselbe aber ist auch bettlägerig kranck docente NB.”

Pastorn hade alltså råkat ut för en olycka med sin häst, som stupat och fallit ovanpå honom. Molin hade skadat sig så illa att han endast kunnat skicka ett besked till sin advokat; tyvärr var också advokaten så sjuk att han hade varit tvungen att stanna i sängen. Eftersom både Molin och hans advokat Beneck var sjuka, och Molin dessutom ”inte hade någon annan människa utom [sin] pojke för att hjälpa till”, hade det varit omöjligt att överklaga underrättens beslut till hovrätten. Inte enbart hans och hans advokats sjukdom hade hindrat genomförandet av appellen – pastorn hade även saknat stämplat papper.¹⁴

Nu ansökte pastor Magnus de Molin hos hovrätten om en ny rättegång och *restitutio in integrum*:

”[...] will ich dennoch vorher das Erl: und hochpreißl König! HoffGerichte unterthänig gehorsamst gebeten haben, Es geruhe mich bey so gestalten Sachen nicht allein ab hoc termino et loco, da Actor allemahl forum rei folgen muß, und Fellin der Ort ist, dahin ich gehöre, zumahlen Sr: König! Maytt denselben Ort mit benennet, die ordinaire session daselbst zu halten, sondern auch mich völlig in integrum zu restituiren [...]”

Magnus de Molins restitutionsansökan gällde en ganska typisk underart av *restitutio in integrum i gemeines Recht*, nämligen *restitutio in integrum contra lapsum fatalium*, återställande av försutten fatalietid. *Restitutio in integrum contra lapsum fatalium* hade reglerats inom området för gemeines Recht område senast i 86 § i Speyerer Deputations-Ordnung (1600) och hade blivit en fast del av den processuella doktrinen.¹⁵ Den som

¹⁴ ”[...] so war mir doch alle Gelegenheit benommen, die Appellation zu interponiren, weil ich und der Mandatorius beyde kranck waren, das Gerichte aber gleich aufeinander und nach Felix ging, einen termin abzuwarten, zu dem hatte ich kein gestempelt Papier, auch keinen Menschen alß meinen Jungen bey der hand, durch den ich mein Appellations Gesuch hätte einsenden können, von demmen daher mir denn die fatalia wieder meinen willen verlauffen musten.”

¹⁵ Se Dieter Werkmüller, ”Wiedereinsetzung in den vorigen Stand”, *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte V* (Berlin: Schmidt, 1995), 1366–1368.

ansökte om detta slags restitution, måste göra det sannolikt för att han gått miste om tidsfristen utan egen förskyllan. Om det var advokaten, inte ansökaren själv, som gått miste om tidsfristen, skulle ansökaren visa att han inte kunde få ersättning av själva advokaten i regress på grund av advokatens medellöshet.¹⁶ Någon bevisning om advokat Benecks medellöshet producerades inte i det molinska fallet. Om landsrätten hade tagit tidens doktrin på allvar, skulle Molin då inte ha haft någon rätt till *restitutio in integrum contra lapsum fatalium*.

I det Molinska fallet behövde emellertid inte landsrätten ta direkt ställning till ansökarens krav på *restitutio in integrum contra lapsum fatalium* av en annan orsak. Fallet behandlades nämligen helt och hållet på nytt från början efter att landsrätten fått veta om Molins skrivelse till hovrätten, och Molin friades på grund av bristande bevis.¹⁷ De böter som Molin hade fått för att inte infunnit sig vid rättegången verkar emellertid ha kvarstått.

I ett annat fall var det fråga om arvsrätt. År 1667 bad Ratsekreterär Fridericus Hippius, såsom advokat, Pernau råd om *restitutio in integrum* för sina klienter, arvtagare till borgmästare Heinrich von Dammen.¹⁸ Ur deras arv hade deras vormänder Jürgen Meyer betalat 675 riksdaler till Daniel Grabbes arvtagare:

¹⁶ Gaill, *Observationes* (I, CXLIII, 1.-2): "Restitutio in integrum adversus lapsum fatalium coram iudice ad quem, & non coram iudice a quo, petenda est ... Sed restitutio ad appellandum, casu, quo nulla fuisset interposita appellatio, coram iudice a quo postulari debet ... Petenti autem restitutione in integrum aduersus lapsum fatalium, incumbit onus probandi iustum impedimentum, ... Nec sufficit sola impedimenti probatio, nisi etiam probetur, quo remoto illo impedimento non fuerit in mora, quod se nimium non arctarit, sed debitam diligentiam prosequendi appellationem adhibuerit ... fallit procurator, qui non est solvendo, nam tunc restitutio concedi potest." Se även Wolfgang Sellert, *Prozessgrundsätze und Stilus Curiae am Reichskammergericht* (Aalen: Scientia, 1973), 289–293.

¹⁷ "Demnach beKlagten H Pastori durch die von Hrn Klägern geführte probation zu recht erforderter maßen nicht können überwiesen werden, daß Er dem Zacharias Jahn der Hrn Klägern besage Acten vor 2 ins 3te Jahr von deßen Arrendshoff Surri in der Nacht ein Pferd gestohlen und noch itzo hat, darzu Raht gegeben [...]". Landsrätten var antagligen bekymrad över hovrättens brev, för pastorn var tillfrågad efter det att beslutet hade blivit läst "om hans vilja var att hans fullmäktige skulle beskylla landsrätten i sin supplik och om han hade ordnat fullmäktigen att anklaga landsrätten hos hovrätten för att ha fattat ett nullitätsbeslut." Pastorn svarade svävande att han hade sagt till Beneck att advokaten skulle göra sitt bästa, men "om nullitäter hade han ordnat ingenting."

¹⁸ Riksarkivet (Riigiarhiiv), Tartu, 1000.1.723, fol. 128–130.

”H Secretarius Hippius nomine Cohæredum protestiret de diligentia, weiln Sie nötig hätten, Restitutionem in integrum zu suchen Contra sehl. H Grabben Erben undt deren Vormünder, wegen der von sehl: Jürgen Meyer auß Ihrer Erbschafft gezahleten gelder [...]”

Fallet kan betraktas som ett typiskt *restitutio*-fall som gällde återbrytande av en rättshandling som gjorts i underåriga personers namn av deras förmyndare. En annan sak är att rådet inte beviljade *restitutio* därför att de stridiga arvspengarna investerats i hus och inte fanns kvar längre som sådana: ”Bey Beklagten Pupillen vnd Erben res nicht mehr integra, vnd also derselben Jus acquisitum nicht zu nehmen sein will. Dahero so gestelten Sachen nach, die Restitution ferner keinen statt hat [...]”

I denna korta skrift har jag endast kunnat presentera ett par fall som förhoppningsvis har belyst den livländska rättens karaktär ur en snäv vinkel. Skillnaden mot 1600-talets svenska rättsskipning, vare sig det är i det egentliga Sverige eller i Finland, är som mellan dag och natt. Medan de livländska domarna och advokaterna redan i decennier arbetat med typiska *ius commune* instrument som den lärda rättsvetenskapen producerat, var de praktiskt taget inexistenta i de svenska och finska underrätterna, åtminstone på landsbygden. Hovrätten, den lärda europeiska rättens huvudsakliga receptionskanal i Sverige, är redan en annan sak.

Vilka slags slutsatser kan vi dra om restitutionsinstitutets existens i den livländska rätten? *In integrum restitutio* berättar för oss att jurister som använde begreppet och rättsinstitutet ansåg att det bara undantagsvis var möjligt att ta upp en rättsak, som redan har beslutits, i samma domstol. Huvudregeln var redan då en ny behandling som skedde genom appellations. Utan ett hierarkiskt domstolssystem med underrätter och appelldomstolar kan rutinmässig appellations inte tänkas. Det är därför inte alls överraskande att det var just i det ”svenska” 1600-talet som ett sådant domstolssystem upprättades i Livland, en domstolshierarki med underrätter och hovrätt i själva Livland, med möjligheten att be om *beneficium revisionis* hos kungen i Stockholm. Här finns en klar analogi till situationen i det senklassiska Rom, den senmedeltida katolska kyrkan och det tidigmoderna kejsarriket, som alla utvecklade inte bara begreppet laga kraft och *restitutio in integrum* utan också hierarkiska domstolssystem.